

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԳԱՐԲԻՆՅԱՆ

8

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան Հայաստանի մեզ հասած հարուստ մատենագրության մեջ առաջին տեղերից մեկը, — եթե ոչ ամենաառաջին տեղը, — պատկանում է պատմական երկերին: Հայ պատմագրությունը ոչ միայն գիտությանը տրամադրում է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությանը վերաբերող կարևոր փաստական նյութեր, այլև երևան է բերում նույնիսկ պատմական ասպարեզից անհետ կորած մի այնպիսի ժողովրդի պատմություն, ինչպիսին է աղվան ժողովուրդը:

Հայկական սկզբնաղբյուրները վաղուց արդեն դրավել են արևելագետների ուշադրությունը: Հետաքրքրությունը նրանց նկատմամբ առանձնապես ուժեղացավ XIX դարում, երբ արևմտակալուսակա հայագետների, հատկապես ֆրանսիացի, գերմանացի և բելգիացի գիտնականների մի ամբողջ խումբ սկսեց թարգմանել միջնադարյան հայ պատմիչների երկերը և վրոսպական լեզուներով:

Այս նախաձեռնության մեջ առանձնահատուկ դեր են կատարել ֆրանսիացի նշանավոր հայագետներ՝ Լանգլուան, Դյուլոյրեն և Բրոսսեն: Հայ պատմագրության համարյա բոլոր խոշոր երկերը ժամանակին թարգմանվեցին ֆրանսերեն: Այս թարգմանություններից, իհարկե, ոչ բոլորն են աչքի ընկնում բնագրի իմաստի հարազատ վերարտագրությամբ: Սա վերաբերում է հատկապես Բրոսսեի թարգմանություններին, որոնց հեղինակը բոլոր դեպքերում չէ, որ հասկացել է ժողովրդի խոսակցական լեզվում գործածվող բառերը, ինչպես նաև պարսկերենից, մոնղոլերենից և թուրքերենից փոխառյալ բառերն ու արտահայտությունները, որի հետևանքով բնագիրը թարգմանել է անբավարար ճշգրտությամբ, երբեմն էլ՝ աշխատել է հարթել թարգմանվող հեղինակների անշափ սուր արտահայտությունները:

Ռուսաստանում հայկական աղբյուրների նշանավոր թարգմանիչներ են եղել այնպիսի խոշոր հայագետներ, ինչպիսիք են՝ Մ. Էմինը, Ք. Պատկանյանը, Ն. Մառը, որոնց և հիմնականում պատկանում է հայ մատենագրության հուշարձանների XIX դարում հրատարակված համարյա բոլոր թարգմանությունները:

Ռուսերեն թարգմանվել են Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Վարդան Մեծի (Արևելցու), Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի, Սերեոսի, Ղևոնդի, Մովսես Կաղանկատվացու, Մաղաթիա Աբեղայի (Իմա Գրիգոր Ակնեբցու) պատմությունները, հրատարակվել են «Հայկական աղբյուրները մոնղոլների մասին» ժողովածուի երեք պրակները, ինչպես նաև մի շարք պարականոն երկեր: Այսու-

հանդերձ, նկատելի է, որ ուսերեն թարգմանված հայկական սկզբնաղբյուրների քանակը շատ աննշան է:

Հայկական աղբյուրները երկար ժամանակ արևելագետներին զբաղեցրել են միայն որպես Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների պատմության հիմնական աղբյուրների համար լրացուցիչ նյութեր: Այս հանգամանքը ժամանակին նշել է Ն. Մարր:

«Թուրքովին անընդունելի է այն մտայնությունը, — դրում է նա, — որ լույսայն ներգրվում է հայագետների աշխատանքներում և որի համաձայն հայ գրականությունն իրենից ներկայացնում է իրր հուշարձանների մի պատահական հավաքածու, որն արժեքավոր է այնքանով, որքանով որ նրա պահանջն զգում են հասարակական այլ գիտությունների ներկայացուցիչները: Հայ մատենագրության պատմական, ինչպես նաև այլ բնույթի ստեղծագործությունները պետք է դիտվեն նրանց գրական փոխհարաբերությունների հողի վրա և հայագիտության տեսանկյունից»¹:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ սովետական շրջանը նշանավորվում է հայագիտության բուռն զարգացմամբ, որը հանդիսանում է ՍՍՌՄ ժողովուրդների ազգային մշակույթների ծաղկման և նրանց նկատմամբ սովետական գիտնականների ցուցարերած հետաքրքրության աճման արտահայտություններից մեկը:

Հայկական սկզբնաղբյուրներն այժմ ուսումնասիրվում են ոչ միայն որպես Արևելքի մյուս երկրների պատմության համար լրացուցիչ նյութ, այլև առաջին հերթին իրեն՝ հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության լուսարանման համար: Եվ այս առումով նրանք ձեռք են բերել առանձնակի նշանակություն:

Այսպիսով հայկական սկզբնաղբյուրները ուսերեն թարգմանելու գործն ավելի աշխուժացնելու հարցն այժմ առավել հրատապ է դառնում:

Փավստոս Բուզանդի և Սեբեոսի պատմությունների, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերի, Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի, Աբրահամ Երևանցու «Պատերազմների պատմության», Ջաբարիա Ազուլեցու օրագրության սովետական շրջանում կատարված թարգմանությունները բոլորովին էլ չեն լրացնում այն բացը, որ նկատվում է այս ասպարեզում:

Հայ գրավոր մշակույթի հուշարձանների թարգմանությունը հանդիսանում է Մատենադարանի թարգմանչական սեկտորի առջև դրված առաջնակարգ խնդիրը: Այդ ուղղությամբ սեկտորում տարվող ծրագրված աշխատանքները նստատակ ունեն թարգմանաբար ներկայացնելու ոչ միայն հայ պատմիչների, այլև փիլիսոփաների, բժիշկների և միջնադարյան գիտության այլ ներկայացուցիչների երկերը:

Մատենադարանում ուսերեն թարգմանվել ու հրատարակվել են կամ պատրաստվում են հրատարակության Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը, Կորյունի «Մաշտոցի վարքը», Ջաբարիա Սարկավազ Քանաքեռցու Պատմությունը, Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտությունը», Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը» և այլ երկեր: Վերջերս լույս տեսավ Արիստոտելի Կատեգորիաների

¹ Н. Я. Марр, К вопросу о задачах арменоведения. Речь, читанная приват-доцентом Н. Марром, перед защитой магистерской диссертации «Сборник притч Вардана»... 23 мая 1899 г., СПб.

VI դարի անանուն մեկնության ուսեսրեն թարգմանությունը հայերեն բնագրով հանդերձ:

Թարգմանական աշխատանքների ծավալի մեծացման կապակցությամբ զգալի նշանակություն են ստանում թարգմանության տեսության հետ կապված մի շարք խնդիրներ²: Անդրադառնանք նրանցից մի քանիսին:

Թարգմանության պատմությունը մեզ ներկայացնում է բնագրերը թարգմանելու երկու սկզբունք, այլալեզու գրվածքների թարգմանության երկու՝ խիստ հակադիր եղանակներ, որոնք գոյություն են ունեցել ինչպես անտիկ աշխարհում, այնպես էլ միջնադարում և նոր դարերում: Դրանք են.

1. Բնագրի բառացի վերարտադրության վրա հենվող թարգմանություն, որից տուժում են և բնագրի ամբողջությունը և այն լեզուն, որով թարգմանվում է բնագիրը:

2. Բնագրի «ոգին», իմաստը վերարտադրել ձգտող թարգմանական սկզբունք:

Բառացի թարգմանության դեմ մղվող պայքարը XVIII դարում հանդես այսպես կոչված «ուղղիչ», ազատ թարգմանության տարածմանը: Թարգմանության այս եղանակն ընդունված էր ոչ միայն գեղարվեստական, այլև որոշ շափով նաև գիտական և առաջին հերթին պատմագրական բնագրերի թարգմանության բնագավառում:

Այս տեսակետից բնորոշ է Բրոսսեի կարծիքը, որը նա հայտնել է իր կազմած «Collections d'historiens armeniens»-ի երկրորդ հատորի առաջարկում:

Խոսելով այն մասին, որ նույնանը Եղիշեի, իսկ Պրյուզոմը Արիստակես Լաստիվերացու թարգմանությունների ընթացքում բնագրից դուրս են դրել այն ամենը, ինչ որ իրենց կարծիքով չէր կարող հեռաքրքրել եվրոպացի ընթերցողին, իսկ երբեմն էլ երկու-երեք էջանոց բնագրի բովանդակությունը հայտնել են մի քանի տողով՝ Բրոսսեն ասում է, որ թարգմանելու այդ նույն եղանակով է վարվել նաև Լանգլուան Ագաթանգեղոսի ֆրանսերեն թարգմանության ժամանակ: «Նա գտնում եմ, — ավելացնում է Բրոսսեն, — որ ոչ ոք չի կարող մեղադրել Լանգլուանին այն բանի համար, որ նա հետևել է իր նախորդներին: Նա ինքս եմ պատրաստ անհրաժեշտության դեպքում հետևելու նրան»³:

Այդ կարգի ազատ թարգմանության օրինակ կարող է որոշ շափով ծառայել Եղիշեի Պատմության թարգմանությունը, որ կատարել է Շանշիեր: Բերենք մի փոքր օրինակ: Հայերեն բնագրում կարդում ենք. «Նու իրրև տեսին՝ թէ այսու ամենայնիւ շկարացար ձանձրացուցանել, յայնժամ յայտնապէս հրաման հտուն մոզաց եւ մոզպետաց նամակ մի գրել ըստ ձախողակի դենին իւրեանց»⁴:

Բառացի թարգմանությունը կլինի այսպես. «И когда они увидели, что всем этим не смогли одолеть [армян], тогда открыто дали приказ могам и мопетам написать послание согласно лживой их вере»:

Այս նախադասությունը Շանշիեի թարգմանությամբ հետևյալ տեսքն ունի.

² Մեծ հեռաքրքրություն է ներկայացնում թարգմանության տեսությանը վերաբերող հետևյալ արժեքավոր աշխատությունը՝ Федоров А. В., Введение в теорию перевода. (Лингвистические проблемы). Москва, 1958 г.

³ Հ. Բ, էջ XXVII:

⁴ Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս տվեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 23—24:

«Когда двор персидский заметил, что несмотря на все его взыскания, он не мог укротить мужества армян, то решился бросить личину и уже открыто дать собранию могов приказ написать от имени министров Иездигерда манифест, заключающий правила ложного их учения»⁵.

Սա ոչ այնքան թարգմանություն է, որքան ազատ փոխադրություն, որը ոչ բաների բնորոշյամբ, ոչ էլ ոճով չի համապատասխանում նդիշեին: Առհասարակ Շանշիեի թարգմանության մեջ նդիշեի ոճը փոխարինված է թարգմանչի ոճով:

Չի կարելի շնկատել, որ այսպես կոչված ազատ թարգմանությունը, իսկ տեղ տեղ էլ կրճատումները, փոխում են պատմական հուշարձանի տեսքը, խախտում են սկզբնաղբյուրի կոլորիտը, որն անխուսափելիորեն կապված է նրա ստեղծման դարաշրջանի հետ: Էլ շենք խոսում այն մասին, որ այն, ինչ մի պատմաբանի կարծիքով անհետաքրքիր է, կարող է հետաքրքիր լինել մյուսի համար:

XIX դարի երկրորդ կեսում «ուղղիշ» թարգմանության տեղը հետզհետե բռնում է բնագրի բնորոշ առանձնահատկություններն արտահայտող թարգմանությունը: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է հիշել Մառին, որը հետևյալ կերպ է ձևակերպել այն սկզբունքները, որոնց հետևել է ինքը թարգմանության ընթացքում. «Թարգմանությունում,— գրում է նա,— մենք ճշգրիտ կերպով ուսերեն ենք ներկայացնում ոչ թե բառերը, այլ իմաստը, ձգտելով շենթարկվել այն կեղծ տեսակետին, որի համաձայն ճշգրիտ է համարվում թարգմանության տառացիությունը, որն այլանդակում և նույնիսկ մթազնում է այն, ինչ բնագրում ցանկացել է հայտնել հեղինակը»⁶:

Միաժամանակ Մառը դեմ էր բնագրի բոլոր տեսակի իմաստափոխություններին: Գր. Խալաթյանցի «Հայ վիպեր Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ» աշխատությանը նվիրած գրախոսականում Մառը գրում է. «Թարգմանության բժախնդիր ճշգրտությունը մեկ պետք է ոչ միայն հօգուտ «արվեստը արվեստի համար» տեսության, այլև հուշարձանի մանրակրկիտ և իրական ընկալման համար»⁷:

Այս նույն սկզբունքներով են առաջնորդվել իրենց թարգմանությունների ընթացքում հայ գրավոր մշակույթի հուշարձանները՝ ուսերեն ներկայացրած այնպիսի նշանավոր հայագետներ և թարգմանիչներ, ինչպես Մ. Էմինը և Բ. Պատկանյանը, որոնք իրենց թարգմանությունների առաջարկներում բաղմիցս անդրադարձել են թարգմանության այդ եղանակին: Նշված երկու նշանավոր հայագետների թարգմանչական գործունեության մեջ բավականաչափ լրիվ է արտացոլվել XIX դարի երկրորդ կեսի համար ընդհանուր այն տենդենցը, որն արտահայտվում էր տեքստի իմաստային բովանդակությունը և թարգմանվող երկի բնորոշ ոճական ու լեզվական առանձնահատկություններն առավել ճշգրտությամբ հաղորդելու ձգտման մեջ:

Էմինի և Պատկանյանի թարգմանությունների համար ընդհանուր առմամբ

⁵ Е г и ш е, История Египта Вардапета. Борьба христиан с учением зороастровым в V столетии, перев. с армянск. П. Шаншиева, Тифлис, 1853, стр. 39.

⁶ Մեղրերուն բա Միխանկովայի գրքի՝ «Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности». М.—Л., 1949 г., стр. 101, прим. 1.

⁷ Н. Я. М а р р, «К критике Истории Моисея Хоренского. I, Г. Х а л а т ь я н ц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского», СПб., 1898, стр. 10.

ընտրող է բնագրի իմաստի վերարտադրության ճշգրտությունը, բնագրի բարդ հատվածների անսխալ վերծանումը (ժամանակի հայագիտության ընդհանուր մակարդակի սահմաններում) և ոճական հարազատությունը ուսերենի նկատմամբ: Իսկ ուսերենի ոճաբանական օրենքներից աննշան շեղումները (եթև կարելի է նրանց այդպես կոչել) համարյա թե անխուսափելի են լինում արևելյան, այդ թվում նաև հայկական, սկզբնաղբյուրների թարգմանության ժամանակ:

Երկար նախադասությունները, բազմաթիվ այնպիսի բառերի պակասը, որոնց անհրաժեշտությունը կուսովում է միայն ամբողջ բնագրի միջոցով, մըշտական կրկնաբանությունները (պլեսնազմ), բայերի բացթողումը՝ այս ամենը հայկական աղբյուրների ուսերեն թարգմանությունը դարձնում են բավական դժվար մի գործ: Էլ չենք խոսում բնագրի անհասկանալի տեղերի, ժողովրդական արտահայտությունների և խոսակցական ու զրական հայերենի մեջ թափանցած բազմաթիվ արարերեն, պարսկերեն, մոնղոլերեն և թուրքերեն փոխառյալ բառերի մասին, որոնք ոչ միայն դժվարացնում են թարգմանչի աշխատանքը, այլև պահանջում են թարգմանվող լեզուն իմանալուց բացի հասու լինել նաև Հայաստանի պատմությանը վերաբերող հատուկ դիտելիքներին:

Այս կամ այն բնագրից բխող պահանջների ամբողջ յուրահատկությամբ հանդերձ՝ բոլոր թարգմանիչների համար ընդհանուր են երկու հանգամանք. նախ՝ թարգմանվող երկի լեզուն չիմացող ընթերցողին հնարավորին շափ մոտիկից ծանոթացնել բնագրի հետ և երկրորդ՝ մի լեզվի հնարավորություններով արտահայտել այն ամենը, ինչ որ արտահայտված է մյուս լեզվի հնարավորություններով: Կարճ ասած, լիարժեք թարգմանություն նշանակում է բնագրի իմաստային բովանդակության սպառիչ վերարտադրությունը և ոճական լրիվ համապատասխանությունը բնագրին⁸:

Միևնույն բնագիրը թարգմանելիս տարբեր թարգմանիչներ ավելի կամ պակաս հաջողությամբ են ընտրում արտահայտության այս կամ այն միջոցը:

Բերենք համարյա պատահական կերպով ընտրված մի օրինակ «Սերևոսի Պատմության»՝ Պատկանյանի և Ստ. Մալխասյանցի կատարած թարգմանություններից:

«Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն Սասանական՝ յԱպրուէզն Խոսրովեան, որ հրդեհեալ բոցացոյց զառ ի ներքոյս ամենայն, դորդեալ զծով և զցամաք, զարթուցանել զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի»⁹:

Պատկանյանի թարգմանությամբ այս հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. «Книга времен, история царей, повесть арийская о всемирном гонении, о хищнике Сасанидском, Абруэз Хосрое, который поджег и воспламенил с низу все, возмутил море и сушу, призывая рушение на всю землю»¹⁰.

Մալխասյանցի մոտ այս նույն հատվածը թարգմանված է այսպես. «Книга современная, история царская, повесть арийская — о всемирном разгроме, сасанидском разбое, о Хосрове Апруезе, который разжег по-

⁸ Հմմտ. А. В. Федоров, Введение..., էջ 132:

⁹ Սերևոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 32:

¹⁰ Себеос, История императора Иракла. Соч. Епископа Себеоса, писателя 7 в., перев. с армян., СПб., 1862, стр. 37.

жаром всю поденбесную, учинил разгром на суше и на море, нанес гибель на всю землю»¹¹.

Պատկանյանի թարգմանությունը բնագրի իմաստին ճշգրտորեն համապատասխանելով հանդերձ՝ չի հաղորդում այն ներքին շափր, նույնիսկ՝ հանգր, որ հատուկ է հատվածին: «Ժամանակեան», «թագավորական», «արիական» բառերը ածականներ են: Սրանցից առաջին երկուսը Պատկանյանի կողմից արտահայտված են «царей», «времен» գոյականների միջոցով: Մալխասյանցը դրանք բոլորը թարգմանում է ածականներով՝ «современная», «царская», «арийская», որոնք ավելի են համապատասխանում գրաբար բնագրի ոճին: Սակայն հայերեն «ժամանակեան»-ի սուսերեն «современная» թարգմանությունը չի համապատասխանում այդ բառի իմաստին, որը պետք է թարգմանել «временная»: Նախադասության հաջորդ մասի՝ «Վանումն տիեզերական, հէն Սասանական» բառերի իմաստը Պատկանյանը ճշգրիտ վերարտադրությամբ թարգմանել է «о всемирном гонении, о хищнике Сасанидском», սակայն դարձյալ չափը չի պահպանել, մի բան, որին կարելի էր հասնել բառերի մի փոքր վերադասավորությամբ: Մալխասյանցի թարգմանությունում չափը և նույնիսկ հանգր պահպանված են՝ «о всемирном разгроме, о сасанидском разбое», բայց իմաստային առումով այն լիովին չի համապատասխանում բնագրին, որովհետև «վանում» սուսերեն նշանակում է гибель, իսկ «հէն»՝ разбойник, хищник: Այնուհետև «որ հրդեհեալ բոցացոյց դառ ի ներքոյս ամենայն» բառերը Պատկանյանը թարգմանել է բառացի. «который поджег и воспламенил с низу все», որը մի տեսակ անսովոր է հնչում: Մալխասյանցն այդ հատվածը թարգմանել է հարազատ մնալով բնագրի և իմաստին և ոճին. «который разжег пожаром всю поднебесную»:

Այս նախադասության վերջին մասը՝ «զդորդեալ դծով և զցամաք, դարթուցանել զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի» Պատկանյանը թարգմանելով աչպես «возмутил сушу и море, призывая рушение на всю землю», դարձյալ ճիշտ է արտահայտել բնագրի իմաստը: Այնինչ Մալխասյանցի թարգմանությունում՝ «учинил разгром на море и суше, нанес гибель на всю землю» իմաստը սակավ հաջող է արված: Արտահայտության վերջը՝ «нанес гибель на всю землю» այնքան էլ սուսերեն չի հնչում. պետք էր թարգմանել. «принес гибель всей земле»: «Չարթուցանել» բայը, թվում է, ավելի ճիշտ կլինի թարգմանել՝ призывать, ալսինքն՝ «призывая гибель (փոխանակ Պատկանյանի րушение-ի, որը չափազանց հնաձև է թվում) на всю землю»: Կարելի է առարկել նաև Մալխասյանցի «учинил разгром на море и на суше» թարգմանությանը: Այս հատվածի ամբողջ թարգմանության մեջ Մալխասյանցը երկու անգամ գործածել է разгром բառը: Առաջին անգամ նա այդ բառով թարգմանում է գրաբար վանում-ը, որը նշանակում է гибель, избиеение, пригеснение, преследование: Երկրորդ անգամ разгром բառը փոխարինում է զդորդել բառին, որը նշանակում է трясги, колебать, возмущать, волновать. Այս մասը ճիշտ է թարգմանել Պատկանյանը՝ «возмутил море и сушу»: Եթե թարգմանիչը, բնագրի ոճի բնորոշ առանձնահատկությունները պահպանելու նպատակով, պարտավոր է սուսերենում

¹¹ Себеос, История епископа Себеоса, Пер. с армян. Ст. Малхасянца. Ереван, 1939, стр. 32.

նույնպես կրկնել բնագրում կրկնվող բառը և ոչ թե փնտրելու ինչ որ նոր բառ (սճր գեղեցկացնելու համար), ապա այդ նույնը չի կարելի ասել հակառակ դեպքում, այսինքն չի կարելի երկու տարրեր ձև և բովանդակությամբ անեցող բառեր, ինչպիսին որ են ավյալ դեպքում վաճուճ և զգորգել բառերը, — թարգմանել մի բառով:

Հատվածն ամբողջությամբ կարելի էր թարգմանել այսպես. «Книга временная, история царская, повесть армянская, о гонении всемирном, о хищнике Сасанидском, Хосрове Аброезе, который пожаром разжег всю поднебесную, возмутил сушу и море, призывая гибель на всю землю».

Թարգմանության պատմությանը ծանոթ են մի շարք դեպքեր, երբ թարգմանիչն իմաստասիրտիսել է բնագիրը: Գործնականում դա արտահայտվել է լեզվական, միջոցների անհամապատասխան բնութագրում: Վերաիմաստավորման օրինակ կարող է ծառայել, որոշ չափով Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության էմինյան երկրորդ թարգմանությունը, որը լույս է տեսել հետմահու՝ 1893 թ.:

Երկար տարիներ գրազվելով Մովսես Խորենացու Պատմության սուտմասիրությունը, էմինը եկել է այն եզրակացություն, որ Պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը հանդիսացել է ժողովրդական էպոսը. «Բոլոր նախնական Հայոց պատմությունը, — գրում է նա, — Խորենացու մոտ հիմնված է ազգային վեպերի վերայ ու մի շարք բազմաթիվ վիպական արտահայտություն»¹²:

Խորենացու Պատմության մեջ արտացոլված վիպական տարրով տարվելը էմինին հանգեցրել է այն բանին, որ նա իր երկրորդ թարգմանությունում օգտագործել է այնպիսի լեզվական հնարավորություններ, որոնք իրենց ամբողջության մեջ բնագրի իմաստը շաղափաղելով՝ հանդերձ՝ նրան հաղորդում են ավելի ցայտուն կերպով դրսևորված վիպական կուրթիտ:

Բերենք այդ տեսակետից առավել բնորոշ մի օրինակ.

«Մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակիալ և հովանի թռչնոյ պատանուցն թալկացելոյ»¹³: Բառացի թարգմանությունը կլինի այսպես. «Сну отрока мешали дождь и солнце, птица сенью была изнеможенному юноше».

Էմինի առաջին թարգմանության մեջ այս նախադասությունը թարգմանված է. «Дитя спало [под открытым небом], его беспокоили дождь и солнце: птица своими крыльями осеняла изнеможенного юношу»¹⁴.

1893 թ. երկրորդ թարգմանությունում նույն բնագրին ունի հետևյալ տեսքը. «Дремлет юноша [под открытым небом], его сечет дождичек, его печет солнышко — птица крыльями осеняет изнеможенного юношу»¹⁵.

Ինչպես տեսնում ենք՝ առաջին թարգմանությունը Խորենացու բնագրին ավելի մոտ է: «Сечет дождичек, печет солнышко» բառերը երկրորդ թարգմանության մեջ նախադասությանը հաղորդում են գրեթե բիլինայի բնույթ: Հենց այդ պատճառով է, որ Գր. Խալաթյանցը «Հայ վեպը Մովսես Խորենացու

¹² Մ. էմին, Մովսես Խորենացու և հին հայկական վեպ, Փիֆլիս, 1887, էջ 7:

¹³ Մովսես Խորենացու, Մասենագրությունը, Վենետիկ, 1875, էջ 71:

¹⁴ Моисей Хоренский, История Армении Моисея Хоренского. Перев. с армян. и объяснил Н. Эмин. Москва, 1858, стр. 82.

¹⁵ Стр. 57.

Հաշոց պատմութեան մեջ՝ աշխատութեանում էմինին հանդիմանում է այն բանի համար, որ նա բնագիրը պատվաստել է այն էպիկական ձևերով, որը պետք է ունենար ենթադրվող ժողովրդական երգը: Էմինի թարգմանութեան բոլոր արժանիքները, այդ թվում նաև դեղարվեստական արժանիքները նշելով հանդերձ, նրա մեջ անճշտութեաններ են նկատել նաև Ք. Պատկանյանը և Մառը, և Ադոնցը:

Յուրաքանչյուր թարգմանչի առջև, անխուսափելիորեն, ծառանում է յուրահատուկ տերմինների ուստերեն ներկայացման կարևոր հարցը: Դրան կարելի է հասնել երկու ճանապարհով.

1. Տերմինի ուստերեն տառափոխանցման (տրանսլիտերացիա) միջոցով, այսինքն՝ հայերեն տերմինը նույնութեամբ ուստերեն տառերով գրելու միջոցով,
2. Հայերեն տերմինի փոխարեն մի այնպիսի ուստերեն համապատասխան բառնտրելով, որն իր բովանդակությամբ մոտենար թարգմանվող տերմինին կամ նույնանար նրա հետ: Սա մոտավոր թարգմանություն է, որն ընկալվում է բնագրի ամբողջութեան մեջ:

Ուստերեն թարգմանությունների ժամանակ տառափոխանցումը հաճախ կիրառվում է այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է տվյալ երկրին յուրահատուկ հաստատությունների ու պաշտոնների անուններին, այսինքն՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտին, ինչպես նաև նյութական կենցաղի առարկաներին ու հասկացություններին, դրուցակցին դիմելու ձևերին և այլն: Այդպես են, օրինակ, հայերեն հետևյալ բառերը՝ նախարար, նախարարություն, իշխան, սպարապետ, շինական, ռամիկ, զուսան, աշուղ, բուրսի, տրեխ, բանբիռն և այլն: Սրանցից մի քանիսը, որոնք վաղուց մուտք են գործել ուստերեն թարգմանությունների մեջ, ինչպես օրինակ՝ նախարար, աշուղ կամ զուսան, կարիք չունեն բացատրության, բայց եթե տառափոխանցվող բառը հազվադեպ է գործածվում, մանավանդ եթե այն առաջին անգամ է մտնում ուստերեն թարգմանության մեջ, անհրաժեշտ է լինում դիմել և մեկնաբանող բացատրության և նրան պարզաբանող համապատասխան բնագրական կտորի:

Տերմինների ուստերեն ներկայացման երկրորդ եղանակը, ասացինք, կայանում է ուստերեն այնպիսի բառերի բնատրության մեջ, որոնք իրենց բովանդակությամբ մոտենան թարգմանվող տերմինին կամ նույնանան նրա հետ: Այսպես օրինակ, հայերեն ազատ բառը կարելի է թարգմանել дворянин, вольный человек կամ свободный человек, ռամիկ-ը՝ простолоудин, բուխարա-ն՝ камин, կարաս-ը՝ кувшин և այլն: Նման թարգմանությունը կարող է շատ թե քիչ հարմարվել բնագրի իմաստին և տալ բնագրի համապատասխան բառի կենցաղային տեսքը, մի դեպքում նրան հաղորդելով առաջվող երանգ, մյուս դեպքում նրա մեջ ոչ մի նոր դիժ չմտցնելով, բայց բոլոր դեպքերում էլ, իհարկե, թուլացնելով բառի արտահայտած ազդային յուրահատուկ առանձնահատկությունները:

Բերենք մի օրինակ Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության» Պատկանյանի թարգմանությունից: Նախ բնագիրը՝ «Արք ազատք՝ որչափ իւրեանց դաստակերտքն իցեն, գերեց առանց եպիսկոպոսին մի իշխեսցեն հանել»¹⁶: Պատկանյանն այս նախադասությունը թարգմանել է հետևելով երկրորդ

¹⁶ Մ ո վ ս է ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ու Վ աղվանից պատմության, Մոսկվա, 1860, էջ 68:

կղանակին, այսինքն՝ ազատ և դատակեցութեամբ բազմաթիվ նրանց համապատասխան սուսերեն բառերով. «Вольные люди в своих поместьях да не посмеют взять или изгнать иерея без епископа»¹⁷: Այսպիսի թարգմանությամբ ազգային կուլտուրայի իհարկե կորել է, թեկուզ և իմաստը որոշ չափով ճիշտ է հաղորդվել:

Որ Պատկանչանի թարգմանությամբ բնագրի իմաստն արտահայտված է միայն որոշ չափով և ոչ՝ լիովին, այդ կարելի է ցույց տալ «ազատ» բառի օրինակով, որ միևնույն էջում թարգմանված է երեք տարբեր ձևերով՝ вольные люди, свободные люди, дворянин: Այնինչ՝ եթե նախադասությունը թարգմանվեր տառափոխանցման կիրառմամբ՝ կոլազյաններ բնագրի և ազգային կուլտուրայի, և ճիշտ իմաստը: Այսպես՝ Азаты даже в своих дастакертах не властны изгонять иерея без епископа.

Թարգմանվող բնագրի ազգային յուրահատկությունը պահպանելու հետ միասին կարևոր նշանակություն ունի նաև նրա պատմական կուլտուրայի արտահայտման հարցը: Այս կամ այն երկի հորինման դարաշրջանը անխուսափելիորեն իր դրոշմն է դնում տվյալ երկի վրա: Միջնադարյան, հատկապես արևելյան պատմագրական երկերի թարգմանությունը պահանջում է նրանց սճական առանձնահատկությունների ճշգրիտ արտահայտությունը, որին կարելի է հասնել երբևմն առավել հին տեքստերներ գործածելով և հրաժարվելով մի քանի ժամանակակից բառերից, մասնավորապես այնպիսիներից, որոնք արդյունք են հասարակական կյանքի և գիտելիքի տեխնիկայի դարգացման: Այնպիսի տեքստերի օգտագործումը, ինչպիսիք են, օրինակ, ренегат, амнистия, контрибуция, манифест, классы, эгоизм, симметрия, авангард, фланг, фронт և այլն (ի դեպ՝ Շանշիևի կատարած Աղիշի թարգմանությունն առատ է նման տեքստերով) տանում է դեպի բնագրի չափազանց ժամանակակից իմաստախրամներ: Բերենք մի քանի օրինակներ: «Министр заседал как президент судилища и выслушивал одну сторону за другою»¹⁸:

Այս արտահայտությունը լրիվ ժամանակակից իմաստ ունի և, իհարկե, հարմար է V դարի բնագրին: Սրան հակառակ՝ «նուստա հաղարապեան՝ դի լուխէ կողմանց երկոցունց» նախադասությունը կարելի է թարգմանել այսպես. «И сел азарапет, чтобы выслушать обе стороны»: Այս դեպքում արտահայտության հենց կառուցվածքը, որն սկսվում է и-ով (որն իր արդյունքով հատուկ է հին բնագրերին) և հաղարապեա տեքստեր պահպանում են ինչպես որոշակի ժամանակաշրջանի տարածությունը, այնպես էլ ազգային կուլտուրայի:

Մեկ արիշ օրինակ: Բնագրում կարդում ենք. «նոյնպէս և կախկոստաց և երիցանց դնէին [հարկա] ոչ միայն շինաց, այլ և տեւրակաց»¹⁹:

Շանշիևի թարգմանությամբ այս նախադասությունն ունի այսպիսի տեքստ. «Епископы и священники приходские подчинены также налогам, и контрибуция простиралась не только на земли застроенные и вспаханные, но и на развалины и земли необработанные»²⁰.

¹⁷ Моисей Каганкатваци, История агван Моисея Каганкатваци, писателя 10 века, перев. с армян., СПб, 1861 г.

¹⁸ Егнше, История..., пер. Шаншиева, стр. 221.

¹⁹ Ն Ղ Ր Յ Է, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, գլ. Բ, էջ 23:

²⁰ Егнше, История..., пер. Шаншиева, стр. 39.

Այսանդ контрибуция բառն ամբողջ նախադասությունը հաղորդում է ժամանակակից նշանակություն, որից կարելի էր խուսափել նախադասությունը թարգմանելով այսպես. «Они обложили налогами епископов и иереев не только благоустроенных, но и разоренных местностей»:

Որոշ զեպքերում բնագրի բովանդակությունը հակասում են և շափազանց ժամանակակից են երևում այնպիսի բառեր, որոնք իրենց ծագումով և ձևով այնքան էլ ժամանակակից չեն թվում: Օրինակ, Փավստոս Բուզանդի Պատմության «...որք էին տոհմք և ազգք աշխարհակերք աշխարհուերք ժանդագործք բրմանցն»²¹ նախադասությունը Մ. Գեորգյանը թարգմանել է այսպես. «Это были потомки разрушителей страны, мироедов, злодеев жрецов, из их рода»²²: Мироед բառն իր բովանդակությամբ և կազմվածքով լրիվ համընկնում է հայերեն աշխարհակեր բառին և կարծես թե այն չի կարելի դասել ժամանակակից բառերի շարքում: Այնուհանդերձ ուզում ենք ասարկել նրան, նկատի ունենալով, որ այն շափից ավելի շատ է կապված սովետական գլուխում կուլտություն, աշխարհակեր կուլտիվներ (кулаки—мироеды) դեմ մղված սեռչուցիան պայքարի հետ:

Ժամանակակից տերմիններից հրաժարվելը հնարավորություն է բնձնում խուսափել պատմական անճշտություններից, այսինքն՝ բնագրի շափից ավելի արգիական իմաստավորումից: Միաժամանակ շատ հին տերմինների օգտագործումը կարող է դժվարացնել բնագրի ընկալումը և ժամանակակից բնօրրոշին շատ հեռացնել բնագրից:

Ակզբնադրյուրի պատմական երանգը և բնագրին համապատասխանող պատմական հեռանկարն արտահայտելու համար հարկավոր է լեզվական միջոցների հատուկ ընտրություն: Գրաբարի լեզվական հնարավորությունների հարստության դիմաց սուսերենն ունի համապատասխան միջոցներ այդ առաջադրանքը կատարելու համար:

Այսպիսով թարգմանչական աշխատանքը, որը կայանում է, համապատասխան լեզվական միջոցների ընտրության կզանակով, բնագրի ձևի և բովանդակության ամբողջությունը պահպանելու ձգտման մեջ, բավականին բարդ գործ է և բոլոր զեպքերում էլ ստեղծագործական բնույթ ունի:

Փոքրիկ հաղորդման սահմաններում մենք շեք կարող անդրադանալ իդիոմներին, առածներին, ասացվածքներին, արտահայտությունների համադրմանը (фразеологические сочетания), թարգմանության քերականակահարցերին և այլ խնդիրներին, որոնք ինքնին կարող են առանձին ուսումնասիրության նյութ հանդիսանալ:

ՄԱՌՄ ժողովուրդների գրավոր մշակույթի հուշարձանների սուսերեն թարգմանության դժով տարվող աշխատանքների ուժեղացումը հրամայողաբար պահանջում է կատարել հատուկ ուսումնասիրություններ և մշակել մի շարք հարցեր, որոնք կապված են թարգմանության, մասնավորապես պատմագրական երկերի թարգմանության սկզբունքների հետ:

²¹ Փավստոս Բուզանդացի, Պատմություն Հայոց Ի չորս գլուխներ, Վենետիկ, 1914, էջ 21:

²² Фавстос Бузанд, История Армении Фавстоса Бузанда. Перев. с армян. М. Геворгяна, Ереван, 1953 г., кн. III, стр. 9:

М. О. ДАРБИНЯН

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ, СВЯЗАННЫХ С ПРИНЦИПАМИ ПЕРЕВОДА ПАМЯТНИКОВ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

(Резюме)

Армянское средневековье оставило богатое литературное наследие, в котором одно из первых мест принадлежит памятникам армянской историографии, содержащим ценный фактический материал по истории Армении и сопредельных стран.

В XIX в., в связи с возросшим интересом востоковедов к памятникам армянской литературы, были переведены на европейские языки почти все наиболее важные сочинения средневековых армянских историков. В России переводчиками армянских историков были такие крупные арменоведы, как Н. Эмин, К. Патканян, Н. Марр.

На протяжении долгого времени армянская историческая литература интересовала историков-востоковедов как дополнение к основным источникам по истории народов Среднего и Ближнего Востока. Советский период в истории Армении отмечен бурным развитием арменоведения.

В связи с расширением работ по переводу памятников армянской историографии на русский язык значительный интерес приобретают некоторые вопросы, связанные с теорией перевода.

В истории перевода известны два противоположных способа передачи иноязычного текста: 1) дословный перевод, который неизбежно искажает смысл подлинника и язык, на который он переводится; 2) вольный перевод, стремящийся передать лишь содержание подлинника. Примером последнего могут служить переводы памятников армянской историографии, сделанные некоторыми европейскими востоковедами (Нёйман, Прюдом, Ланглуа). Не столько переводом, сколько вольным переложением, не соответствующим оригиналу ни подбором слов, ни стилем, является и перевод «Истории» Егише, выполненный Шаншиевым.

Во второй половине XIX в. все большее место занимает перевод, который стремится сочетать щепетильную точность в передаче смысла с стилистической верностью оригиналу. Именно этих принципов придерживались наиболее видные переводчики армянских памятников историографии на русский язык—Н. Эмин, К. Патканян, Н. Марр.

В деле научного перевода текстов немалое значение имеет вопрос передачи на русский язык специальных терминов, обозначающих названия социальных институтов, должностей, предметов материального быта и т. д. (например: нахарар, ишхан, спарапет, шинакан, карас, банбирн и т. д.). Перевод подобных терминов сводится в основном к двум моментам: 1) использование одного термина в написании его буквами языка, на который он переводится; 2) приблизительный перевод его.

При переводе памятников историографии предпочтительнее первый

способ передачи терминов, помогающий сохранить как точность в передаче смысла, так и национальный колорит.

Наряду с сохранением национальных особенностей памятника переводчик должен передать и его исторический колорит, что достигается путем отказа от некоторых современных терминов, как амнистия, контрибуция, классы, авангард, симметрия и т. д. Применение подобных терминов ведет к модернизации и утрате древнего колорита текста.

Таким образом, только самый тщательный отбор языковых средств может дать точную передачу содержания подлинника с сохранением его исторического и национального характера.

M. O. DARBINIAN

QUELQUES QUESTIONS THEORIQUES EN RAPPORT AVEC LES PRINCIPES DE TRADUCTION EN LANGUE RUSSE DES MONUMENTS DE L'HISTORIOGRAPHIE ARMENIENNE

Le moyen âge arménien nous a légué un riche héritage littéraire dans lequel les monuments de l'historiographie arménienne, précieux par leurs données sur l'histoire de l'Arménie et des pays voisins à celle-ci, occupent une place importante.

Au XIXe siècle, avec l'intérêt croissant des orientalistes pour les richesses de la littérature arménienne, les ouvrages historiques arméniens les plus remarquables du moyen âge trouvent, en majeure partie, leurs traductions dans les langues européennes. Les traducteurs des sources arméniennes en Russie furent de grands arménistes: N. Emine, K. Patganian, N. Marr.

Très longtemps, la littérature historique arménienne n'attira les historiens orientalistes que dans la mesure où elle complétait les sources relatives à l'histoire des peuples du Proche et du Moyen Orient. La période soviétique de l'histoire de l'Arménie se distingue par les progrès accomplis en arménologie.

L'étendue du travail mené dans la traduction en langue russe des monuments de l'historiographie arménienne valut à certaines questions théoriques de la matière d'être reprises.

L'histoire de la traduction connaît deux méthodes contradictoires de transposition du texte étranger: 1) la traduction littérale déformant invariablement le sens de l'original et la langue dans laquelle la traduction est accomplie; 2) la traduction libre qui ne rend que l'idée de l'original, manière de traduire où des orientalistes européens comme Neumann, Prud'homme, Langlois nous fournissent avec leurs traductions des documents historiographiques arméniens des exemples éloquents. „L'histoire" de Eghiché, traduite par P. Chanchiev rappelle plus une transposition libre, étrangère au style et au vocabulaire de l'original, qu'une traduction dans le sens véritable du mot.

Dans la deuxième moitié du XIXe siècle, la traduction se réclame

de principes plus sévères dans sons effort à rester fidèle au sens et au style de l'original. Principes qui furent suivis par les célèbres traducteurs de l'historiographie arménienne: Emine, Patganian, Marr.

La manière de rendre, en russe par exemple, les noms spécifiques désignant institutions sociales, fonctions, objets usuels, etc... (nakharar, ichkhan, sparapet, shinakan, karas, bambirn) est une question qui a beaucoup d'importance dans la traduction scientifique des textes. Ces termes peuvent être:

- 1) transcrits d'une langue dans l'autre;
- 2) traduits par un mot approché.

Il est préférable, dans la traduction des textes historiographiques de recourir à la transcription littérale qui garde au terme donné son sens précis et sa valeur locale.

Tout en s'efforçant de respecter les particularités nationales propres à l'ouvrage, le traducteur doit s'appliquer, en évitant d'employer des expressions trop modernes comme amnistie, contribution, classe, avant-garde, symétrie et d'autres, à en recréer l'ambiance historique.

Une traduction fidèle à l'original, tant par son côté historique que national, n'est possible que par un choix judicieux des richesses de la langue.